

Een 17^e-eeuws broedgeval van Buidelmees in de Bommelerwaard

Man Buidelmees, Zunderdorp, Waterland-Oost mei 1996 (foto: Nirk Zijlmans). *Male Penduline Tit*.

Ruud Vlek

Vijftig jaar geleden werd in de Biesbosch voor het eerst een nest gevonden van de Buidelmees *Remiz pendulinus*. Het niet voltooide nest was vermoedelijk gemaakt door een mannetje dat in de broedtijd ongepaard was gebleven (Braakma 1962). Daarna werd in 1974 een eerste zeker broedgeval vastgesteld. De doorbraak van de Buidelmees als jaarlijkse broedvogel in Nederland kwam pas in de eerste helft van de jaren tachtig, met een reeks van succesvolle broedgevallen, vooral in Friesland (Sovon 1988). De soort blijkt echter ook al in de zeventiende eeuw in Nederland te hebben gebroed. Niemand minder dan de gebroeders Constantijn en Christiaan Huygens, vooraanstaande 17^e-eeuwse onderzoekers, verzamelden een nest.

RARITEITEN ALS BRON VAN WETENSCHAPPELIJKE INFORMATIE

In de 17^e en 18^e eeuw was het voor geleerden gebruikelijk om op reis door Europa andere geleerden te bezoeken. Bij gebrek aan openbare musea was men aangewezen op collec-

ties van schilderijen, ethnografische artefacten en exotische naturalia bij particulieren, die men met aanbevelingsbrieven van collega-geleerden thuis kon bezoeken. Er waren indrukwekkende collecties te zien bij adellijke personen, rijke kooplieden, medici en apothekers, dominees en andere geletterde beroepsbeoefenaren. Sommige van deze collecties waren internationaal bekend en golden als een 'must' om op een wetenschappelijke rondreis te bezoeken. Zo waren er de collecties van Berend ten Broecke (Paludanus) in Enkhui-zen, die van vader en zoon Swammerdam, Albert Seba en Frederik Ruysch in Amsterdam, Levinus Vincent in Haarlem, en de kleine maar meer openbaar toegankelijke collecties in stedelijke anatomische theaters en botanische tuinen. Niet iedereen kwam zo maar binnen, en de bezoeken duurden ook vaak te kort om een overzicht van een hele verzameling te krijgen. In reisverslagen worden dan ook voornamelijk de bijzondere rariteiten en nieuwigheden vermeld, die men te zien kreeg.

In de oude reisliteratuur zijn er diverse verslagen van bezoeken aan Nederland door buitenlandse wetenschap-

pers, waarin naturaliacollecties worden beschreven met de bijzonderheden die zij bevatten. Deze 'rariteitenkabinetten' waren vaak nogal onvolledige en ongedocumenteerde verzamelingen van opmerkelijke natuurvoorwerpen die goed conserveerbaar waren, zoals schedels en skeletten van dieren, snavels van vogels, schelpen, eieren en dergelijke. De 'rariteit' hield voornamelijk in dat de natuurvoorwerpen uit verre windstreken afkomstig waren, nog vrijwel onbekend en bijzonder qua vorm (zoals snavels van toekans en neushoornvogels, struisvogeleieren, en kolibrie- en wevernes-ten). Bij de destijds nog weinig ontwikkelde natuurhistorische kennis waren zulke minder bekende naturalia uit den vreemde voor wetenschappers interessant. Diverse van de vaak onvolledige observaties die zij vastlegden in hun reisjournaals kunnen nu nader op naam worden gebracht.

EEN BIJZONDERE NESTVONDST IN DE BOMMELERWAARD

Een zo'n reiziger was Balthasar de Monconys (1611–1665), een Franse natuurkundige en diplomaat, die in de zomer van 1663 Nederland bezocht. Zijn reisjournaal werd in 1666 gepubliceerd door zijn zoon onder de titel *Journal des Voyages de Monsieur de Monconys*. Op deze reis bezocht De Monconys naast zijn diplomatieke contacten in Den Haag ook naturaliaverzamelingen zoals die in Middelburg van schilder-entomoloog Johannes Goedart (1617–1668) en in Amsterdam van de apotheker Jacob Swammerdam (1606–1678). Maar De Monconys was als natuurkundige vooral geïnteresseerd in wetenschappelijke instrumenten. En zo kwam hij op 8 augustus 1663 in Den Haag ook op bezoek bij Constantijn Huygens jr. (1628–1697). Constantijn jr. had op jonge leeftijd zijn broer Christiaan Huygens (1629–1695) geholpen bij de ontwikkeling van telescopen. Met één van zijn eerste telescopen ontdekte Christiaan Huygens op 25 maart 1655 de maan Titan bij de planeet Saturnus, de grootste van de vele manen die deze planeet kent.

Vader Constantijn Huygens sr. (1596–1687), secretaris van prins Frederik Hendrik en dichter, had in 1630 een buitenplaats gekocht, het kasteel Zuilichem in de Bommelerwaard Gld (figuur 1). Sindsdien mochten vader en zoons Huygens zich Heren van Zuilichem noemen (Broekman 2010). De Monconys zag bij Monsieur de Zulcon oftewel Heer van Zuilichem Constantijn Huygens jr., naast diens schilderijencollectie en zijn telescopen ook een bijzondere rariteit: "Een vo-

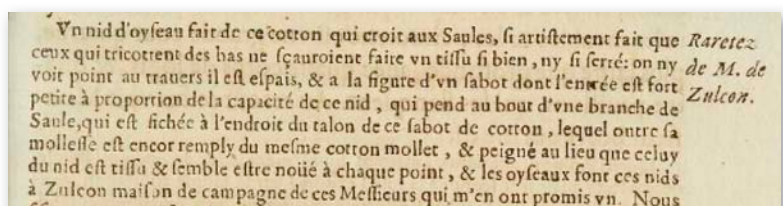

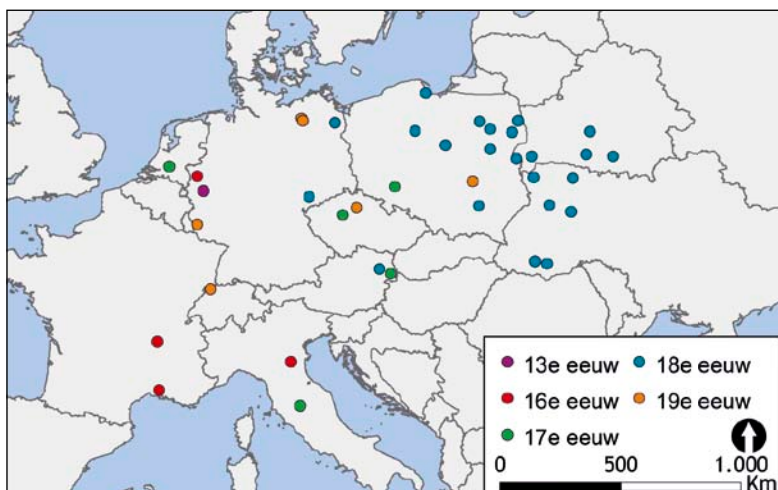
Figuur 1. Kaart van de zuidelijke Waal-oever met kasteel Zuilichem anno 1599. Uitsnede uit de Kaart van de Bommelerwaard met het beleg van Zaltbommel, mei 1599 (ill. Jacob Matham, in Orlers 1610). De kaart staat op zijn kop, de onderzijde wijst noordwaarts. Map of the southern bank of the river Waal near Zuilichem castle around 1599, breeding locality of Penduline Tit in c. 1663 (drawn by Jacob Matham, in Orlers 1610). The map is depicted upside down, below is North.

gelnest gemaakt van dat pluiz dat aan wilgen groeit, zo kunstig gemaakt dat zij die kousen breien niet zo'n goede en sterke stof zouden kunnen maken. Men kan er niet doorheen kijken, het is dik en het heeft de vorm van een klomp waarvan de opening nogal klein is in vergelijking met de inhoud van het nest. Het nest hangt aan het einde van een wilgentak, die is vastgepind aan de hiel van deze klomp van pluiz. Het nest is behalve zacht van buiten, van binnen nog een keer gevuld met hetzelfde zachte pluiz, netjes afgewerkt op de plek waar het nest is geweven en op elk punt vastgeknoopt lijkt te zijn. De vogels maken deze nesten te Zuilichem bij het landhuis van deze Heren. Ze hebben me er één van beloofd." (vertaald uit De Monconys 1666 dl. 2, p. 145; zie voor de oorspronkelijke Franse tekst figuur 2).

De Monconys geeft hier dus een beschrijving van een nest van een Buidelmees met één smalle opening, dat wil zeggen een voltooid nest dat vermoedelijk voor een broedsel heeft gediend. De ophanging aan het eind van een wilgentak en de beschrijving van vorm en materiaal sluiten vergelijkbare

Figuur 2. Beschrijving van het Buidelmeesnest afkomstig uit Zuilichem in de collectie van Constantijn Huygens jr. te Den Haag, door Balthasar de Monconys (1666 dl. 2, p. 145). Earliest description of a nest of Penduline Tit in The Netherlands, found at Zuilichem, Gelderland, and stored in the collection of Constantijn Huygens jr in The Hague, in the travel diary of Balthasar de Monconys (1666).

Figuur 3. Kaart van de verspreiding van Buidelmees in Europa, 1275-1900. *Historical distribution of Penduline Tit in Europe before 1900 (cf. Kinzelbach 2002).*

nesten met zachte bekleding, zoals dat van Winterkoning *Troglodytes troglodytes* of Staartmees *Aegithalos caudatus*, uit. De beschreven vorm en ophanging sluiten ook een nest van Wielewaal *Oriolus oriolus* uit. Opmerkelijk is dat Constantijn Huygens jr. zijn gast nog wel een dergelijk nest kan toezeggen. Kennelijk broedden er volgens hem meer Buidelmezen, of ook wel in andere jaren, in de omgeving van het kasteel.

Het huidige rivierdorp Zuilichem ligt op de zuidoever van de rivier de Waal, 6 km ten westen van Zaltbommel. Aan de westzijde van het dorp liggen nog de fundamenteën van het kasteel in een uiterwaard van de rivier. Aan de Waaldijk liggen rond het voormalige kasteel enige wielen, vermoedelijk vroeger met Wilgen omringd, een geschikt broedhabitat voor Buidelmezen.

DISCUSSIE

Het betreft hier de allereerste documentatie van het broeden van Buidelmezen in Nederland. Het broedvoorkomen in de Bommelerwaard dateert vermoedelijk uit het begin van de jaren 1660, mogelijk uit het voorjaar van 1663. Gezien de toentertijd ruime voorradigheid in Nederland van geschikt broedhabitat voor deze soort hoeft het broedvoorkomen niet tot de Bommelerwaard beperkt te zijn geweest. Het is echter toch pas de achtste vermelding van het broeden van Buidelmezen in de ornithologische literatuur tot dan (tabel 1). Een Buidelmeesnest werd voor het eerst (nog als wielewaalnest) beschreven door Albertus Magnus uit Keulen (c. 1200–1280); pas drie eeuwen later publiceerde Ulysse Aldrovandi (1522–1605) een eerste afbeelding in het tweede deel van zijn driedelige vogelencyclopedie (1599–1603). Uit dezelfde tijd dateert een tekening in de prentencollectie van Keizer Rudolph II van Oostenrijk. Een nest van Buidelmees uit Polen bevond zich in het museum van de Jesuitenorde

Tekening van Buidelmeesnest in de prentencollectie van keizer Rudolph II van Oostenrijk, ca. 1600 (collectie Österreichische Nationalbibliothek, Wenen). *Nest of Penduline Tit in the collection of animal drawings of Emperor Rudolph II of Austria, ca. 1600.*

Tabel 1. Broedvermeldingen van Buidelmees in Europa, 1275-1700 (cf. Kinzelbach 2002). *European breeding records of Penduline Tit in 1275-1700, from classic ornithological literature.*

jaar year	broedocatie location	land country	coördinaten N E		type vermelding type of record	collectie/bron collection/source
c. 1275	Rijnland, Keulen	Duitsland	50.95	6.95	beschrijving nest	Albertus Magnus 1275: 239
1555	?	Frankrijk	?	?	Franse naam	Gessner 1555: 618
<1566	Lyon / Provence	Frankrijk	45.46	4.50	tekening vrouwtje en juveniel	coll. B. Textor; Olson & Mazzitelli 2007: 497
1592	Malalbergo	Italië	44.72	11.53	beschrijving 3 nesten	Aldrovandi 1600: 717-718
< 1600	Arles / Rhone?	Frankrijk	43.41	4.38	broedvoorkomen	Aldrovandi 1600: 718
< 1600	Moers am Rhein	Duitsland	51.45	6.63	nestvondst	med W Knauff; Aldrovandi 1600: 719
c. 1600	Neusiedler See?	Oostenrijk	47.58	16.51	tekening nest	coll Rudolph II; Haupt <i>et al.</i> 1990: 428
1663	Zuilichem	Nederland	51.48	5.07	nest beschrijving	C. Huygens jr; De Monconys 1666: 145
1679	Bohemen	Tsjechië	-	-	broedvoorkomen	Balbin 1679: 180-181
<1680	'Lituania'	Polen	-	-	nest	coll. Kircher; Buonanni 1709: 248
1691	Oder, Wroclaw	Polen	51.07	17.02	nest	coll. Dresden; Titius 1755: 26 en Tafel II
< 1700	Lago Trasimeno	Italië	43.07	12.03	broedvoorkomen	Buonanni 1709: 228-229

in Rome, daterend uit de tweede helft van de 17^e eeuw. Te zelfder tijd werd het voorkomen van de soort beschreven voor Bohemen, nu West-Tsjechië (Balbin 1679: 180-181). Eind 17^e eeuw bevond zich in het Koninklijk Naturaliënkabinet te Dresden een in West-Polen aan de Oder verzameld buidelmeesnest (Titius 1755). In de 18^e eeuw werd de verspreiding van de Buidelmees in Polen, Italië en Duitsland beter bekend door de verhandelingen van Gabryel Rzaczynski (1721, 1736), Caetano Monti (1746) en Johann Daniel Tietz (Titius 1755, 1757). Kinzelbach (2002) analyseerde uitvoerig alle literatuurvermeldingen van Buidelmees in Europa vóór 1900 (figuur 3), waarbij hij wees op klimaat-opwarming als factor in de noord- en westwaartse uitbreiding van deze oorspronkelijk Zuidoost-Europese soort (Kinzelbach 2002; zie ook http://www.beutelmeise.de/index_remiz.html). In de vorige eeuw is de Buidelmees vanuit Oost-Europa geleidelijk westwaarts opgerukt. Maar gezien de incidentele broedwaarnemingen in het Rijnland (13^e en 16^e eeuw) en aan de Waal (tweede helft 17^e eeuw) waren er ook vroeger al kleine of incidentele westwaartse influxen. Kennelijk leidden die niet tot blijvende vestigingen, want het is opmerkelijk dat de eerstvolgende goed gedocumenteerde vondst van een buidelmeesnest in Nederland zich pas driehonderd jaar na 1663 voordeed (Braaksma 1962). Deze nestvondst in de Hofmanskooi in de Brabantse Biesbosch NB was onderdeel van de massieve invasie van Buidelmezen in het najaar van 1961 in Duitsland (Martens 1965). Daaraan vooraf ging een sterke toename van de soort in Polen (Glutz von Blotzheim & Bauer 1993). Deze leidde overigens pas in november 1965 tot de eerste zichtwaarneming van een Buidelmees in Nederland (Sprensenberg 1966) en in juli 1974 bij Elburg tot het eerste zekere Nederlandse broedgeval (Teixeira 1979). Uiteindelijk kwam het in het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw tot de vestiging van de Buidelmees als jaarlijkse broedvogel (Sovon 1988).

DANKWOORD

Professor R.K. Kinzelbach (Rostock) was zeer behulpzaam met het ter beschikking stellen van oude literatuurbronnen over het vroegere Europese broedvoorkomen van Buidelmees. Gerard Dumaij (Delft) hielp bij de vertaling van de nestbeschrijving in het reisjournaal van De Monconys. Ed Brinkkemper (Koog-Zaandijk) verschaftte botanische informatie over de bloeitijd en de bloesems van verschillende soorten wilgen (april-mei). Lara Marx (Sovon) maakte de historische verspreidingskaart.

LITERATUUR

Aldrovandi U. 1600. Ornithologiae, Tomus alter. F. Franceschi, Bologna.
Braaksma S. 1962. Een nestvondst van de Buidelmees (*Remiz pendulinus*) in de Brabantse Biesbosch in december 1962. Limosa 38: 6-12.
Broekman I. 2010. Constantijn Huygens, de kunst en het hof. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
Buonanni F. 1709. Musaeum Kircherianum. S. Marcus, Rome.
Gessner C. 1555. Historiae Animalium liber III, qui est de Avium natura. C. Froschauer, Zürich.
Glutz von Blotzheim U. & K.M. Bauer. Handbuch der Vögel Mitteleuropas, Band 13/II. Aula-Verlag, Wiesbaden.
Haupt H., Th. Vignau-Wilberg, E. Irblich & M. Staudinger 1990. Le Bestiaire de Rodolphe II. Citadelles, Paris.
Kinzelbach R.K. 2002. Areal und Ausbreitung der Beutelmeise *Remiz pendulinus* (L., 1758) vor dem 19. Jahrhundert. Ökologie der Vögel 24: 65-95.
Magnus A. ca. 1275. De animalibus libri XXVI. Keulen.
Martens J. 1965. Der Einflug der Beutelmeise nach Mitteleuropa im Herbst 1961. Vogelwarte 23: 12-19.
de Monconys B. 1666. Journal des Voyages de monsieur De Monconys, où les Savants trouvant un nombre infini de nouveautez, en machines de mathématique expériences physiques du monde; outre la description de divers animaux et plantes rares, les coutumes et moeurs des nations, publié par le Sr. de Liergues son fils. Horace Boisset, Lyon.
Monti C. 1746. De pendulino Bononiensium sive Remiz, Polonorum. De Bononiensi Scientiarum et Artium Instituto atque Academia commentarii T.2 Pars altera p. 57-63. Istituto delle Scienze ed Arti Liberali, Bologna.
Olson R.J.M. & A. Mazzitelli 2007. The discovery of a Cache of over 200

Sixteenth-century Avian Watercolors: A missing chapter in the history of ornithological illustration. Master Drawings XIV: 435-521.

Orlers J.J. 1610. Beschrijvinghe ende afbeeldinge van alle de victoriën, so te Water als te Lande, die Godt Almachtich de Eedele Hoochmogende Heeren Staten der Vereenichde Nederlanden verleent heeft, deur het wijs en clouck beleyt des Hoochgebooren fursts Maurits van Nassau. Jan Janszoon Orlers & Henrick van Haestens, Leiden.

Rzaczynski G. 1721. Historia Naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus, Lituaniae annexarumque provinciarum, in tractatus XX divisae. Collegium Societatis Jesu, Sandomira.

Rzaczynski G. 1736. Auctarium historiae naturalis-curiosae regni Poloniae, magni ducatus Lituaniae, annexarumque provinciarum in puncta duodecim divisum. Preuss, Dantzig.

Sovon 1988. Vestiging van de Buidelmee (Remiz pendulinus) in Nederland: de ontwikkeling tot en met 1987. Limosa 61: 145-149.

Spreuwenberg P. 1966. Waarneming van de Buidelmee (Remiz pendulinus). Limosa 39: 147-148.

Teixeira R.M. (red.) 1979. Atlas van de Nederlandse Broedvogels. Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, 's-Graveland.

Titius J.D. 1755. Parus minimus Polonorum Remiz Bononiensium Pendulinus descriptus. Proefschrift Universiteit Leipzig. H. Lankisios, Leipzig.

Titius J.D. 1757. Beschreibung der kleinsten Maise, oder des lithauischen Remizvogels. Hamburgisches Magazin 18: 227-252.

Ruud Vlek, Spuistraat 302, 1012 VX Amsterdam; ruudvlek@gmail.com

A nest of Penduline Tit *Remiz pendulinus* from the Netherlands in the 17th century

In the summer of 1663 the French physicist, diplomat and magistrate Balthasar de Monconys (1611-1665) toured through the southern and northern Netherlands. In The Hague he visited a Monsieur de Zulcon, Lord of Zuilichem, a castle and a village near Zaltbommel at the river Waal (51.48N, 5.07E). Monsieur de Zulcon was in fact the Dutch statesman Constantijn Huygens jr. (1628-1697), who bore this gentry name because his father had owned the castle at Zuilichem since 1630. Huygens jr. was the brother of famous Dutch physicist and astronomer Christiaan Huygens (1629-1695).

On August 8th, Huygens showed De Monconys a nest of a bird species unknown to him. It was made of willow blossom-fluff, "so artificially constructed that it surpassed the work of knitters of stockings in softness and thickness". The nest, which had been found at Zuilichem, hanging at the end of a willow branch, had the shape of a wooden shoe,

with one opening quite small in proportion to its volume. The description by De Monconys (1666) fits only a nest of Penduline Tit, ready for use or probably having been used for breeding. Apparently Penduline Tit's nests were not rare near Zuilichem, as Huygens promised De Monconys another such nest.

This is the first documentation of Penduline Tit nesting in The Netherlands, 300 years earlier than an unfinished nest found in western Noord-Brabant province in 1962. Moreover, it is only the eighth documented case of breeding of Penduline Tit in European ornithology and the third nest description after those of Magnus (c. 1275) and Aldrovandi (1600). At that time it was also the most Northwestern European nesting record of this species, the other early breeding documentation being from France, Italy, Germany, Austria-Hungary and Poland.